

S v e t l a n a S l a p s a k

J U G O Z O M B I

A *jugozombi* kifejezés először a zágrábi bulvársajtóban terjedt el, de azután kapva kaptak rajta másutt is, ami tragikus és paradox bizonyítéka annak, hogy a jugoszláv térség még mindig egységes, a kommunikációt ugyanis megkönnyítik az egymással közeli rokonságban álló nyelvek. A „jugozombi” eszerint a bulvársajtóban szintén elhíresült „jugonosztalgia” nevű betegség súlyosabb formája: olyan élőhalott, aki visszasírja a régi Jugoszláviát, és czáltal veszélyes az élőkre és az élet új minőségére nézve. Vérengző vámpír, akiből hiányzik a szellemiség (valamennyi posztjugoszláv állam előszeretettel használja ezt a terminust), hiányzik az az éltető nemzeti érzés, ami ezen szellemiség egyedüli tartalma. Miközben minden normális ember szlovénnek, horvátnak, szerbnek, muzulmánnak stb. érzi magát, és ebben látja élete igazi értelmét, addig a jugozombi a sötét és halott múltban vegetál. Ki van rekesztve a világból azon egyszerű oknál fogva, mivel önmagát nem tudja vagy nem akarja a fény, a jövő, az álmok vagy a kollektív identitás egyéb dicső tartalmai szerint meghatározni.

Léteznek-e vajon olyan társadalmi csoportok, amelyekkel kapcsolatban a foglalkozásuk, a hatalomhoz közeli státusuk vagy ideológiai elkötelezettségük miatt a jugozombiság vádjá elsősorban fölmerülhet? Az embernek először valószínűleg a jugoszláv néphadsereg tisztjei, a volt kommunista vezetők és káderek jutnak eszébe. Azonban a hadsereg, amelyről viszonylag hamar, már a szlovéniai hatnapos háború idején kiderült, hogy hivatalos Jugoszlávia-képével csupán egy szűk politikai klikk azonosul, a későbbiekben különösebb jugozombi-aggályok nélkül kezdte bombázni Dubrovnikot, Vukovárt és Szarajevót, végeztette ki a vele szembeszegülő árulókat, és fosztogatta a polgári lakosságot. Hajtóvadászatot indított a hadkötelesek után, ezért a mozgósítás elől külföldre szökött majd hárommillió fiú, aki az öldöklésben és rablásban nem akart részt venni – és itt most nem az első dezertálási hullámról beszélünk. Ki ragaszkodik tehát jobban Jugoszláviához? Azok, akik kénytelenek voltak egész addigi életüket odahagyni, mert nem akarták a más nemzetiségű jugoszlávok-

kat irtani, vagy azok, akik magukat még mindig jugoszlávnak tartva sorra gyilkolták saját, formálisan még létező államuk polgárait?

A kultusz közkeletű értelmezése szerint a zombit valóban egy varázslói hatalommal rendelkező halott babonázta meg, akinek parancsait vakon teljesíti, bár a szíve mélyén visszavágyik az élők közé. Ha föltesszük, hogy a „jugozombi” kifejezés kiötlői nem a karib-tengeri hiedelemvilág zombifogalmából indultak ki, csupán a tömegkultúra kiüresedett nyelvezetét használták, akkor biztosan állíthatjuk, hogy a „zombi” ez esetben egyszerűen egy huszadrangú horrorfilm szereplőjének a neve, melynek elenyészően kevés etikai vonatkozása van. Egyszóval a jugozombi egy szerencsétlen csökevény: ő az igazi vesztes az új rendszer vérbő győztesei között. A kommunista hatalom korábbi haszonélvezőinek többsége olyan tökéletesen azonosult az új nemzeti ideológiákkal, hogy manapság számukra egyedül a volt disszidensek jelenének konkurenciát, akik az utódállamokban könyörtelenebbül lépnek föl, mint régen a kommunisták: bosszúból mindenki belemarnak, akit csak érnek. Jellemző, hogy a nemzeti média a jugozombi kifejezést igen ritkán alkalmazza külső ellenségre, azaz egy másik nemzet zombijára: a jugozombi tehát belső ellenség, kizárólag a népen belül létezik – a néphez viszont nem kötődik elég erősen –, és idegen hatalmat szolgál (szocialista kémügyi téveszmék), ezenkívül olyan más nemzetiségű egyénnel áll kapcsolatban, akik saját környezetükben többnyire maguk is jugozombinak számítanak. Súlyosabb esetben, ha nyilvánosan akarják őket kompromitálni, megvádolják, hogy a volt jugoszláv titkosszolgálatnak dolgoztak. Manapság tehát a jugozombi a célpontja annak a reakciós kirekesztődésnek és tisztogatási retorikának, ami korábban a volt Jugoszlávia nehéz pillanataiban is oly jellemző volt. A háború után, a kommunizmus hatalomra kerülésekor hajszára ugyanígy támadták és irtották a „burzsujokat”: közneveltség tárgyává téve őket kigúnyolták a múlthoz való ragaszkodásukat, vágyukat egy másfajta, hajdanvolt világ után,

kipellengéreztek őket az új ideológiához való alkalmazkodni nem tudásuk és az új rezsim iránti úgymond ellenséges érzületük miatt – ami valójában tartózkodás és bizalmatlanság volt –, és becsmérelték neveltetésüket, ízlésüket és otthonuk sajátos, mással össze nem téveszthető atmoszféráját. Amíg a háború utáni burzsujokat öltözetükről, sminkjükről, modorukról, az általuk olvasott könyvekről, bútoraikról és kultúrájukról lehetett fölismeri, addig a jugozombi elsősorban arról ismerszik meg, hogy más nemzetiségűekkel is kapcsolatba akar lépni, illetve sajnálja, hogy nem áll módjában velük érintkezni, sőt veszi magának a bátorságot, hogy egy-két jó szót szóljon a régi rendszer és a régi élet védelmében. Egy vakmerő fiatal horvát újságíró kijelentette, hogy jugozombik – legalábbis Horvátországban – nem léteznek: náluk nincsenek olyanok, akik nyíltan védelmükbe vennék azt a rendszert, amelyik a horvátországi háborúval végképp összeomlott, és akik úgy gondolnák, hogy a volt rezsim igazságos megcélzásához annak jó oldalait is figyelembe kell venni. Ez az egyoldalú vélekedés vitára ingerli az embert: az elmúlt rendszer egyszerűen a történelem részévé fog válni, amely majd ítéletet alkot róla – jót vagy rosszat –, az azonban semmiképpen nem történik meg, amit az új államok hatalmasai szeretnének – hogy a múlt feledésbe merül. Másrészt valószínűleg élnek még olyan öregek, akik egymás közt még mindig a kommunizmus mellett tesznek hitet, amitől a könnyen érthető világnézet mellett jócskán kaptak privilégiumokat is. Ahhoz, hogy a jugozombik felhívják magukra a figyelmet és megfeleljenek a média róluk kialakított képének, egy kicsit élenkábbnak kell lenniük, mint az öregeknek a kemencesutban. A volt Jugoszlávia iránti nosztalgia és a veteránok könnyes mentegetőzése, akik most utólag megszépítenék a JKSZ KB VIII. ülészakán¹ folytatott iszapbirkózás végeredményét, és hirtelen rádöbbennek, hogy ők voltaképp „nem is voltak vele tisztában”,² „ott se voltak”, vagy „a történetek láttán iszonyúan kijöttek otthon a sodrukból” stb. leggroteszkebb alakjában a Jugoszláv Egyesült Baloldal (JUL)³ működésében nyilvánul meg. E párt tagjai azt akarják bebizonyítani, hogy az egykori Jugoszláviában az volt a legjobb, ami benne a legundorítóbb és a legszörnyűbb volt. Ezzel az állítással egyrészt az orosz elvtársak, másrészt a kínai elvtársak támogatását szeretnék elnyerni, akiknek a JUL legalább annyira fontos, akárcsak az ellopott egymillió CD-szerzői jog egyike. Álzombi, aki még csak nosztalgiát sem tud ébreszteni maga iránt, mivel a kultúrához nem volt soha semmi köze. Ezekben az ínséges

időkben megengedhetetlen luxus, hogy az eltérő platformoknak saját külön ellenségük legyen, ezért a JUL-isták és a nacionalisták megosztottnak ugyanazon a néhány közös ellenségen: a pacifistákon, a függetleneken, a kozmopolitákon, a Soros-bérenceken. Mindegyiküknek megfelel az a skizofrén helyzet, hogy a mostanra nacionalistává lett egykori disszidensek múltbeli üldöztetéséért azokat a disszidenseket tegyék felelőssé, akik nem lettek nacionalistákká, nem pedig a hatalom volt birtokosait, akik ma is a vezető pártot irányítják. Ha egy ellenséget egyszerre három oldalról is támadnak, akkor megtörténhet, hogy az túlbecsüli saját erejét és jelentőségét, ha pedig ráadásul lusta is, akkor óhatatlanul eltölti a mazochista önteltség. Erre akad példa bőven.

Vázoljuk föl tehát a jugozombi laikus és provizórikus antropológiáját és típusait, melyekkel a jugoszláv utódállamokban találkozhatunk.

A JUGOZOMBI, AKINEK ELVESZETT A TULAJDONA

A volt Jugoszlávia elsősorban saját nómenklatúrájának tette lehetővé, hogy meggazdagodjon, a többieknek pedig megengedte, illetve elnázta, hogy gyarapodjanak. Magának Tito elnöknek az ország minden részében volt saját villája, birtoka, s az ő példáját követték az állampolgárok is – persze szerényebb méreteken. Egy tengerparti villa, egy kis faház a hegyekben, meg egy nyaraló a folyó- vagy tóparton – ez az életszínvonal sokak számára volt elérhető. Az emberck nyugdíjba vonulásuk után egy kellemesebb klímájú, nyugodtabb helyre költöztek – gyakran egy másik köztársaságba –, ahol a megélhetés költségei alacsonyabbak voltak, városi lakásukba pedig beköltöztek a fiatalok.

A tipikus jugoszláv család – a nyugatitól eltérően – többgenerációs volt, azaz a lakásproblémák és a munkavállalás nehézségei miatt a gyerekek a diploma megszerzése, sőt a házasságkötés és az unokák születése után is a szüleikkel maradtak, mivel egy másik ház fölépítése meghaladta volna erejüket. Ezért a fiatalok helyett az öregek mentek el. Egyes családokból a szakmunkások és a munkanélküliek a fejlett észak, elsősorban Szlovénia felé vették útjukat, az asszony pedig a gyerekekkel a tető alá hozott házban maradt, amit a férj által hazaküldött pénzből építettek tovább apránként. Hogy a férj munkahelye történetesen egy másik köztársaságban volt, az nem okozott gondot, hisz sokan dolgoztak több száz kilo-

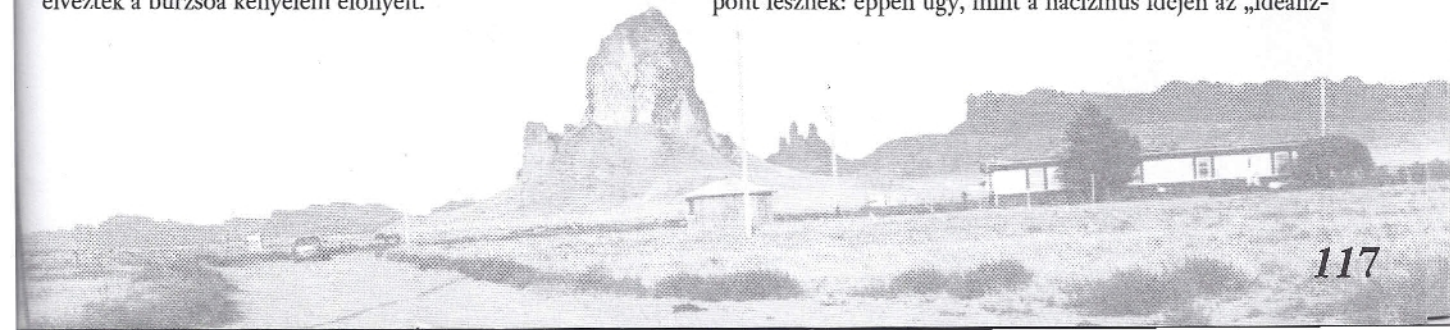
méterre a lakóhelyüktől. Az egyetemi tanárok két szemeszter közötti városról városra való vándorlásán sokat tréfálkoztak az emberek, sőt az íróknak azt vetették a szemükre, hogy „utazás közben, a vonatfülkében írják műveiket”. Az egyetemisták ott tanultak, ahol a legkönnyebben lehetett beiratkozni, vagy ahol olcsóbb volt a megélhetés. A kisvállalkozók ott dolgoztak, ahol boldogultak: az albán cukrászok és aranyművesek Dalmáciában, a makedón kertészek Szlovéniában és Horvátországban, a szerb kőművesek pedig mindenütt, ahol munka akadt.

Ebben a helyzetben elképzelhető, milyen káosz támadt az új országhatárok létrejöttével. Manapság mindegyik új állam arra törekszik, hogy visszamenőleg is minél szuverénebbnek tüntesse föl magát – mindezt természetesen saját állampolgárai és a „jöttmentek” rovására. Még a kevésbé traumatikus légkörű Szlovéniában is egyszerre csak „idegenek”-nek kezdték titulálni a már hosszú évek óta ott dolgozó déli munkásokat, akiket kötelezték, hogy igazolják szlovéniai munkaviszonyuk időtartamát, habár a szlovén állampolgárságot így is csak igen sok feltétel megléte esetén kaphatták meg. A háború alatt, amikor a helyzet sokkalta rosszabb volt, Horvátország-szerbe ezrével űzték el otthonaikból a szerbeket, másutt pedig a horvátokat. A Bosznia-Hercegovinából elűldözöttekkel együtt ez a szám több mint kétmillió, a volt Jugoszlávia lakosságának egytizede! És gondoljunk az 1995 nyarán a horvát Krajinából néhány nap alatt elűldözött tízezrekre... Ezekhez a szörnyű egyéni tragédiákhoz képest azoknak az embereknek a helyzete, akik a határok meghúzása miatt elvesztették a másik országba került tengerparti villájukat, alpesi házukat vagy lakásukat – ha belegondolunk – sokkal kevésbé tűnik súlyosnak. Mégis, vajon meg lehet-e tiltani ezeknek az embereknek, hogy emlékezzenek, el lehet-e venni tőlük a reményt, hogy valaha visszakaphatják azt, amibe egy egész élet munkáját befektették? És ha egyszer, a nem belátható jövőben visszatérnek oda, ahol régen éltek és továbbra is élni szeretnének, akkor vajon szívesen fogadják-e őket, és mi marad akkorra régi tulajdonukból? Zágrábban, Dubrovnikban és Belgrádban már ma is naponta török fel azokat a lakásokat, ahonnan a lakók elutaztak, és ezért ellenségnek vagy árulónak minősülnek. A II. világháború után ugyanezt csinálták az új osztály tagjai is: a burzsoázia iránti kötelező gyűlöletről vezérelve betörték a burzsujok lakásába vagy villájába – az esetleg otthon tartózkodó tulajdonosokat kizavarták –, és különösebb erkölcsi skrupulusok nélkül élvezték a burzsoá kényelem előnyeit.

Az idegen javak birtoklásának „jogát”-t nehéz megértenie egy nyugati állampolgárnak, hiszen náluk az engedély nélküli házfoglalók nagy nehézségek árán teszik lakhatóvá a romos, elhagyatott házakat, és tömeges méretű rablás is csak a végtelenen kieleződött szociális konfliktusok idején szokott történni, ami a közvéleményt sokkal jobban fölháborítja, mint valami isten háta mögötti kis országban zajló háború. Az egalitarizmus, aminek állami ideológiaként kedvező következményei is voltak, arra szoktatott bennünket, hogy ne tiszteljük az egyéni tulajdont. Elnézve az öregeket, akik az előző háborúban is, a mostaniban is elvesztették mindenüket – és ezt elképesztő nyugalommal veszik tudomásul –, fölvetődik bennem a kérdés, hogy ez vajon csupán az ideológia és a tőle való félelem eredménye, vagy a fatalizmus olyan foka, amely a szegény és instabil társadalmakra általánosan jellemző?

Az ingatlantulajdonok elvesztésén kívül – amit valószínűleg a leginkább képesek átérezni más államok polgárai is – manapság az egyik legsúlyosabb gond az, hogy százezerszámmra élnek olyan emberek, akik elvesztették a nyugdíjukat, mert azt addig egy másik köztársaságban kapták, vagy elvették tőlük a lakásukat, mert a családban valaki hivatásos katona volt – ez különösen Szlovéniában és Horvátországban gyakori eset –, vagy elvesztették a munkájukat, mert egy másik, ellenséges nemzetiséghez tartoznak. Közismert egy, a Jugoszláv Néphadsereg kötelékébe tartozó szlovén katonatiszt családjának a tragédiája, aki nem térhetett haza Szlovéniába. Felcsége, miután a munkahelyéről elbocsátották és a szomszédok közreműködésével a lakásukból is kilakoltatták, elutazott a férje után Belgrádba, ahol a hasonló sorsú katonatiszteknek szállást adó hotelban megölte kiskorú fiát, majd öngyilkosságot kísérelt meg. Túlélte. A vele készült riportban az antik tragédiák borzalma árad szavaiból, amikor a világból kirekesztett emberek kilátástalan helyzetéről beszél.

Az újdonsült államok nemzeti hovatartozást eldöntő bizonytalan, elnagyolt, a napi politika által diktált kritériumai, a besúgók elszaporodása a közéletben és a magánéletben egyaránt, a rablás és a bűnözés soha nem látott növekedése a volt Jugoszlávia minden részén alapjaiban fogja megváltoztatni a lakosság összetételét és a tulajdonosi szokásokat. A modellé vált közös nyomorban a jugozombik, akiket a népük évszázados törekvéseiről szőtt ködös álmok – amelyek, úgymond, most válnak valóra – nem elégítenek ki, és akik az általános háborús korrupcióban nem akarnak részt venni, ideális célpont lesznek: éppen úgy, mint a nácizmus idején az „idealiz-

musra” képtelen „gazdag zsidók” vagy a kommunizmus alatt a „kispolgárok” voltak.

JUGOZOMBIK A VEGYES HÁZASSÁGOKBAN

Az egykori Jugoszláviában – függetlenül az utódállamok propagandájától – gyakori volt a vegyes házasság. Népszámláláskor az ember kijelenthette, hogy valamelyik nemzetiséghez tartozik – ami leginkább a hetvenes években volt szokás –, de mondhatta magát „jugoszláv”-nak is, ami akkoriban kifejezetten népszerűtlen kategória volt. Ezért például az én generációm – nem elégedve meg a „semleges” jelzővel – élt a lehetőséggel, hogy bárminek nevezhette magát, úgy-hogy a kérdőíveken soha annyi marslakó, eszkimó, pápua és hasonló nem szerepelt, mint akkoriban. (Hogy ez a tréfa nem ment feledésbe, azt a Szlovénia függetlenségének kikiáltása utáni első népszámlálás bizonyítja, amikor az alig kétmillió lakosság körében váratlanul megjelent kb. 60 000 fantasztikus nemzetiségű egyén – köztük különösen figyelemre méltó a „frizsider”-ek néhány ezer tagot számláló csoportja.) Mindenesetre a sokat utazó, sokfelé megforduló emberek körében és a kimondottan vegyes nemzetiségű vidékeken, például Boszniában, a vegyes házasság egészen természetes volt. (A rezsim hivatalos jel-szavát, az „egyenlőség, testvériség”-et egyébként is elég nehezen lehetett elviselni, ezért egyik 1985-ös cikkemben azt ajánlottam, hogy változtassuk „különbözőség, testvériség”-re.⁴)

Abban az országban, ahol nem egyetlen hivatalos nyelv volt használatos, hanem tizenhat (kivéve a katonaságnál), ahol minden intézményben – a parlamenttől a bíróságig – tolmácsot biztosítottak azok részére, akik kijelentették, hogy nem beszélik az adott köztársaság nyelvét, és ahol minden helyi tévéállomáson naponta sugároztak műsorokat a kisebbségek nyelvén, abban az országban magának a rendszernek a mercvsége valójában nem volt befolyással az embernek magánéletére. Fiatalkoromban a mi generációnkat a jugoszláv szellemiség jegyében nevelték, és az iskolában magától értetődött, hogy egy osztályba mindenféle nemzetiségű gyerek jár. Természetes volt, hogy azokat a délszláv népdalokat énekeljük, amelyek a legjobban tetszettek, függetlenül azok nyelvétől (a legszebb népdalok egyébként kétségtelenül a makedón folklórban vannak). A házi feladatokat fölváltva írtuk cirill és latin betűkkel, és kötelező volt alapfokon megtanulnunk szlovénul és makedónul. Azokon a vidékeken, ahol kisebbségek éltek, például Koszovón, a többség is és a kisebbség is egyaránt beszélt mindkét nyelvet. Társaságban idegenkedve és értetlenül fogadtuk, ha valaki – általában egy idősebb vagy merev gondolkodású személy – arról győzködött bennünket, hogy a háború alatt egyes népek többet szenvedtek, mint mások, vagy kevesebb jutott nekik, mint a többieknek. A népek közötti gyűlölet szításáért egyébként börtönbe is lehetett kerülni. Csak a liberális nevelés hosszú-hosszú éveinek, és a disszidens értelmiség tevékenységének hatására láttuk be, hogy a nemzeti elkötelezettség lehetséges és legitim álláspont, sőt politikai meg-

győződés is lehet – habár az én generációmtól ez a fölfogás mindig is idegen maradt.

És mi a helyzet a fiatalokkal? Még tartott a háború, amikor egy nagyon népszerű belgrádi rockzenekar lépett föl Ljubljanában. A helyi sajtó gonoszkodó és ízléstelen megjegyzéseket fűzött az eseményhez, és az a néhány autóbusznyi horvát fiatal, aki a rengeteg szlovén tinédzseren kívül eljött a koncertre, egész idő alatt szellemeskedő és a zenészek nemzeti érzését gúnyoló megjegyzéseket kiabált be nekik. A mai fiatalok, akik az ideológiákkal szemben is sokkal ellenállóbbak, mint mi voltunk, egyszerűen csak éltek az életüket, élvezték az ország előnyeit, és föl sem merült bennük az „egyenlőség” kérdése, amiért mi még tudatosan odafigyeltünk. Ez az a korosztály, amelyik a háború elől egyszerűen elmenekült, és nem volt különösebb lelkiismeret-furdalása amiatt, hogy hazafias kötelességének nem tesz eleget. Legjobb tudomásom szerint a volt Jugoszláviából emigrált fiatalok közül sokan maradtak együtt külföldön is. Annak ellenére összetartanak, hogy az egymással háborúban álló népekhez tartoznak. Sajnos a jugoszláv utódállamokban olyan emberek kerültek hatalomra, akik nemzetiségüket személyes problémaként élik meg, ezért a régi, uniformizáló ideológia helyett most a csodatévő, mágikus nacionalizmust használják a hatalom megtartásának és az elrettentésnek az eszközéül.

És mi van a szerencsével és a szexualitással? A jugoszláv liberális városi kultúra – amit a nők nézve kedvező szocialista törvényhozási gyakorlat is támogatott – nyitottabb volt sok más európai országénál. Nemrég hallottam egy szerelmespárról, egy dubrovnikai horvát lányról és egy kisvárosban élő szerb fiúról. A lány megpróbált tartózkodási engedélyt szerezni a fiúnak Dubrovnikban. A városi hatóság igazolást kért tőle arról, hogy élettársi viszonyban vannak, ezenkívül csatolnia kellett a házbizalmi nyilatkozatát, és mindezek benyújtása után megadták neki a 10 napra szóló tartózkodási engedélyt. Amikor a fiú hihetetlen bonyodalmak után megérkezett, behívták kihallgatásra, és azzal vádolták, hogy a háború előtt pacifista, tehát „Horvátország-ellenes” megmozdulásokban vett részt. A végén följánlották, hogy maradhat 10 napnál tovább is, ha együttműködik a horvát titkosszolgálattal. (A történet hitelességéhez nem fér kétség, mivel a pár korábban abban állapodott meg, hogy telefonüzenetek útján tartják a kapcsolatot egy nálunk, Ljubljanában élő, Dubrovnikból dezertált barátjukon keresztül.) Egyébiránt sokáig az én házasságom is „távházasság” volt: tizenhét éven

keresztül pendliztem Belgrád és Ljubljana között. „Röghöz-kötöttségem” csupán a háború kitörésekor kezdődött. A háborús uszítók kárörvendve csaboltak a tömegmédiában a szétszakított párokról, akik megígérték a másiknak, hogy öngyilkosok lesznek, mert már nem bírják tovább egymás nélkül, a közéletben azonban felhívtak olyan figurák is, akik nyilvánosan megtagadták régi vagy jelenlegi szerelmüket. A „vegyes” párkapcsolatok mindenesetre mostanság nagyobb veszélynek vannak kitéve, mint bármikor, és az ebbe a csoportba tartozó jugozombik – a korlátozott vagy semmibe vett emberi és polgári jogokból kifolyólag – kétségtelenül a legfenyegetettebb népesség a volt Jugoszlávia utódállamaiban.

A NOMÁD JUGOZOMBIK

Ez a zombik legnépesebb, legmegfoghatatlanabb csoportja. Azok tartoznak ide, akik szívesen csavarogtak az országban mindenfelé, akik kijátszották a helyi politika és cenzúra szabályait, mivel szakmai karrierjüket valahol „másutt” látták biztosítva. A jó kommunikációs lehetőségek mellett a számos műfordítás és a médiakultúra nagyvárosok közti körforgása lehetővé tette, hogy az országban megjelent valamennyi mű hozzáférhető legyen, és hogy az értelmiségiek – de mások is – annak alapján választhassák meg lakóhelyüket, hogy az adott környezet mennyire fogékony az általuk preferált értékekre. Ljubljana például az építészet, a grafika, a formatervezés, a színház és az alternatív kultúra zászlóshajója volt. Európában talán egyedül Szlovéniában folyt élénk elméleti vita a *punk*ről, ami itt pozitív ellenzéki, alternatív politikai programmá tudott válni. Zágráb az orvostudomány, a rajzfilm, a színház fellegrára volt, itt működtek a legrangosabb irodalomelméleti és filozófiai iskolák. Szarajevó – legalábbis a hetvenes, nyolcvanas években – kétségkívül a jugoszláv rockzene központja volt. Belgrád az üldözöttek menedéke, a legaktívabb disszidensek gyűjtőhelye, viharos politikai viták színtere volt – kevés európai városban zajlott esténként annyi jelentős nyilvános vita, kerekasztal-beszélgetés, mint itt. A lényeg azonban az volt, hogy e struktúrákból ki lehetett lépni: az a könyv, amit Zágrábban nem adtak ki, az megjelent Belgrádban, az az ember, aki Belgrádban nem nyilatkozhatott, az interjút adott Ljubljanában (ami aztán ugyanúgy hozzáférhető volt Belgrádban is). Független rendezők és színészek világszínházat csináltak Zenicán és Szabadkán. Az „utazás” lehetővé tette a túlélést és az alkotást. Ingáztak persze a politikusok és